

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

ÜLKƏR QƏZƏNFƏR QIZI ƏLƏKBƏROVA

**TÜRK XALQLARI FOLKLORUNUN TOPLANMASI VƏ
TƏDQIQINDƏ Q.N.POTANİNİN ROLU**

10.01.09 - Folklorşünashq

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

AVTOREFERATI

BAKI - 2012

Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Folklor İnstitutunda yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya üzrə elmlər doktoru
Allahyarov Kamil Hüseyn oğlu

Rəsmi opponentlər: filologiya üzrə elmlər doktoru
Mustafayeva Flora Davud qızı

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Rəsulov Rüstəm Kamal oğlu

Aparıcı müəssisə: **Bakı Dövlət Universiteti**

Müdafiə «_25_»_04_2012-ci il saat ____ - da, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Folklor İnstitutu nəzdində fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən FD.01.201 - Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1000, Bakı, İçəri şəhər, 8-ci Kiçik Qala döngəsi 31.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat « ____ » _____ 2012-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya üzrə
fəlsəfə doktoru:

Xəlilov Rza Zeynal oğlu

На правах рукописи

УЛЬКЕР КАЗАНФАР кызы АЛЕКБЕРОВА

РОЛЬ Г.Н.ПОТАНИНА В СОБИРАНИИ И ИССЛЕДОВАНИИ
ФОЛЬКЛОРА ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

10.01.09 - Фольклористика

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

Баку - 2012

Mövzunun aktuallığı. Qriqori Nikolayeviç Potaninin (1835-1920) Mərkəzi Asiya xalqlarından topladığı folklor mətnləri və həmin mətnlərlə bağlı yazdığı əsərlər elmə təmənnəsiz xidmətin məhsuludur. O, bu xidmətə bütün ömrünü həsr etmişdir. Onun topladığı folklor materialları, onlara yazdığı elmi-nəzəri şərhlər informativlik baxımından bu gün də əhəmiyyətini itirməmişdir. Folklorşünaslar ümumtürk mifologiyasında bir çox obrazların, motiv və süjetlərin varlığı və xüsusiyyətləri haqqında onun topladığı folklor materiallarından və nəzəri araşdırmalarından məlumat alırlar. Materialların zənginliyinə, variantların çoxluğuna görə onun əsərləri hələ uzun illər folklorşünasların əsaslandığı mənbələrdən biri olacaqdır. Nə Q.N.Potanindən əvvəl, nə də ondan sonra öz orijinallığı, yeniliyi və təkrarsızlığı ilə diqqəti cəlb edən bu qədər zəngin folklor nümunələrini toplamaq heç kimə nəsib olmamışdır.

Avropa elmi Sibir və Monqolustanda yaşayan xalqların folkloru ilə geniş miqyasda ilk dəfə bu əsərlər vasitəsilə tanış olmuşdur. Görkəmli folklorşünas şərhçilərlə birlikdə ümumi həcmi yetmiş dörd çap vərəqi olan üç yüzdən çox folklor mətni nəşr etdirmişdir. Onun Monqolustanın Şimal-Qərbində məskunlaşmış türk xalqlarından topladığı etnoqrafik materiallar, sözün həqiqi mənasında, bənzərsizliyi ilə seçilir.

Q.N.Potaninin müqayisəli folklorşünaslıq və beynəlxalq süjetlərin müəyyənləşdirilməsi sahəsindəki, xüsusən də Avropa və slavyan eposlarının Şərq mənşəyi haqqındakı mülahizələri dünya folklorşünaslığının mühüm araşdırmalarındandır. Bu araşdırmaları sayəsində o, «etnoqrafiya və folklorşünaslıq elmini təsvirçilikdən çıxardaraq konseptual yüksəkliyə qaldırılmış, ayrı-ayrı tarixi fraqmentləri deyil, bütövlükdə Avrasiyanın mədəni-tarixi prosesini onun obyektinə çevirmişdir»¹.

Məhsuldar elmi fəaliyyətinə baxmayaraq, Q.N.Potaninin şəxsiyyəti və fəaliyyəti birtərəfli araşdırılmışdır. Tədqiqatçılar onun daha çox səyyah və etnoqrafçı tərəflərinə diqqət yetirmiş, alimin folklorşünaslıq fəaliyyəti demək olar ki, kölgədə qalmışdır. Ona görə də, Q.N.Potaninin folklorşünaslıq fəaliyyətinin öyrənilməsinə, Mərkəzi Asiya xalqlarının folklorunun toplanması və tədqiqində xidmətlərinin sistemli araşdırılmasına böyük ehtiyac yaranmışdır.

1. С.В.Селиверстов. Г.Н.Потанин: сибирское областничество между западничеством и евразийством (вторая половина XIX - начало XX в.) // Вестник Томского государственного университета, 2007, № 300, с.112

Mövzunun tədqiq tarixi. Q.N.Potanınin fəaliyyətinin çoxşaxəli və əhatəliliyinə baxmayaraq, onun haqqında yazılmış əsərlərin bibliografiyası çox da geniş deyildir. Bu əsərlərin çoxunu Q.N.Potanınin 70 və 80 illik yubileyləri münasibətilə yazılmış memuar, məruzə və məqalələr təşkil edir ki, onların da çox hissəsi kiçik həcmli və ümumi xarakterli idi.

Q.N.Potanınindən elmi ədəbiyyatda əsasən, səyyah kimi bəhs olunmuş, onun səyahətlərinə, etnoqrafik fəaliyyətinə daha çox diqqət yetirilmişdir. N.V.Alekseenkonun "Publisist, etnoqraf, folklorşünas Q.N.Potanın"², S.İ.Rudenkonun «Qriqori Nikolayeviç Potanın etnoqraf kimi»³, M.K.Azadovski və V.K.Arsenevin «Səyyah və yazıçı»⁴, İ.V.Zaxarovanın "RCC-nin Qərbi-Sibir bölməsinin əsərlərində etnoqrafiya (1877-1917)"⁵, Y.N.Bessenov və V.Y.Yakuboviçin "İçəri Asiya ilə"⁶ və s. əsərləri də məhz bu aspektdən yazılmışdır.

Q.N.Potanınin həyat və fəaliyyətinə üç monoqrafiya həsr olunmuşdur: bunlardan birincisi V.A.Obruçevin "Q.N.Potanınin səyahətləri"⁷, ikincisi A.M.Saqalayev və V.M.Kryukovun "Q.N.Potanın: şəxsiyyətinin dərkətmə təcrübəsi"⁸, üçüncüsü isə M.V.Şilovskinin «Elmə sədaqətin tam təcəssümü: Q.N.Potanın»⁹ əsərləridir. Bu əsərlərdə alimin folklorşünaslıq fəaliyyəti çox qısa xarakterizə edilmiş, əsas diqqət onun Sibirin ictimai həyatında oynadığı rola yönəldilmişdir. Tədqiqatçının iqtibas nəzəriyyəsinə dair əsərləri də araşdırıcılar tərəfindən çox az öyrənilmişdir.

Q.N.Potanınin folklorşünaslıq fəaliyyətinin və bu sahədə yazdığı əsərlərinin təhlilini özündə birləşdirən monoqrafik araşdırmaya isə rast gəlmirik.

2. Алексеенко Н.В. Публицист, этнограф, фольклорист Г.Н.Потанин // Хранители памяти. Алма-ата: Наука, 1988, с.94-104

3. Руденко С.И. Григорий Николаевич Потанин как этнограф // Известия Всесоюзного Географического Общества. Т.95, вып.2, № 63, с.95-107

4. Азадовский М.К., Арсенов В.К. Путешественник и писатель. Чита: Наука, 1955, 50 с.

5. Захарова И.В. Этнография в трудах Западно-Сибирского отдела РГО (1877-1917) // Ученые записки Томского государственного университета. 1970, вып. 45, с.26-39

6. Бессенов Ю.Н., Якубович В.Я. По внутренней Азии. М. ОГИС, 1947, 273 с.

7. Обручев В.А. Путешествия Г.Н.Потанина. М.: Молодая гвардия, 1953, 180 с

8. Сагалаев А.М., Крюков В.М. Г.Н.Потанин: Опыт осмысления личности. Новосибирск, Наука Сиб. отд-ние, 1991, 228 с.

9. М.В.Шилловский. Полнейшая самоотвержения преданность науке: Г.Н.Потанин. Биографический очерк. Новосибирск: Сова, 2004.

The third chapter of the research provides an opportunity to compare the folklore texts collected by G.N.Potanın with the Azerbaijani tales. They were noted firstly by G.N.Potanın when there was real folklore environment in the Central Asia, i.e. the local tribes far from the civilization resided according to the rules of folklore. In other words, these were the fresh, real folklore images, not distorted by anyone. The comparison of these images with the texts of the Azerbaijani tales gives an opportunity to study the source and semantics of the Azerbaijani tales.

Role of G.N.Potinin in collection and research of Turkic Folklore

Summary

The thesis is devoted to the research of the activity of the well-known Russian scientist G.N.Potinin on collection of folklore materials and on the theory of folklore. The first chapter of dissertation includes the results of expeditions of G.N.Potinin to various districts of the Central Asia during 1863-1889. The purpose of these expeditions equipped by the Russian Government led by G.N.Potinin was to study the geography, climate, landscape and the fauna of Central Asia. But the enormous interest of G.N.Potinin in the ethnography and the folklore of the local people and tribes obliged him to engage simultaneously in collection of folklore and ethnographic materials. In this connection, the methods and principles by which he was guided in the course of collection, commenting and publishing of the folklore texts provoke great interest.

It is to be noted that his activity of collection of folklore materials has served first of all the scientific-theoretical interests, so as the origin of lots of epic stories spread out in the folklore of the European people was searched by G.N.Potinin in the East. He did his utmost to search the folklore texts in the Central Asia that would confirm his theoretical proposition.

The second chapter of the thesis provides a short summary of the history of forming of the theory «migrant subjects», explaining the similarity of the folklore in the different people by the movement and migration of folklore themes from one country to another. Further the author provides comprehensive information about the role of G.N.Potinin in development of this theory. It is marked that after dissemination of the theory, its content's adoption in Russia is improved: owing to the studies of A.N.Veselovsk, V.F.Miller and G.N.Potinin, the geographical frameworks of the migration theory are broadened. If theretofore the subjects of folklore of the European people were considered as creation of Aryan people and their origin was related to India, after researches of the works of Russian scientists, the folklore of Turkic (G.N.Potinin) and Iran (V.F.Miller) people became objects of the migration theory.

Dissertasiyanın obyektı və predmeti. Q.N.Potininin folklor nümunələrinin toplanması, nəşri və araşdırılması sahəsindəki fəaliyyəti dissertasiya işinin obyektini, onun Mərkəzi Asiyaya ekspedisiyalarının nəticələri haqqında hesabatları, toplama materialları, həmin materiallara dair yazdığı nəzəri şərhələr, xatirələri, dostlarına yazdığı məktublar isə işin predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın başlıca məqsədi Q.N.Potininin folklorşünaslıq fəaliyyətini araşdırmaq, türk xalqları folklorunun toplanması və tədqiqində onun xidmətlərini göstərməkdən ibarətdir. Bu işləri yerinə yetirmək üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- Q.N.Potininin folklorşünaslıq fəaliyyətinin hərtərəfli öyrənilməsi;
- Folklor nümunələrinin toplanması və nəşri sahəsində onun istifadə etdiyi üsulların araşdırılması;
- Q.N.Potininin topladığı folklor materiallarının, müqayisə etdiyi motiv və süjetlərin müasir folklorşünaslıq üçün əhəmiyyətinin müəyyənləşdirilməsi;
- Q.N.Potininin iqtibas nəzəriyyəsi sahəsindəki fəaliyyətinin araşdırılması;
- Q.N.Potininin Şərq fərziyyəsinə dair nəzəri fikirlərinin sistemli tədqiqi;
- Azərbaycan və başqa türk xalqlarının folklorundakı süjet və motivlərin arxaik köklərinin, obrazların semantikasının və funksiyasının müəyyənləşdirilməsində Q.N.Potinin tərəfindən toplanmış folklor materiallarının əhəmiyyətinin göstərilməsi.

Tədqiqatın metodoloji əsasları. Mövzunun araşdırılması zamanı başlıca olaraq tarixi-müqayisəli və nəzəri-filoloji metodlardan istifadə edilmişdir. Dissertasiyada həmçinin, müasir folklorşünaslığın elmi-nəzəri müddəalarına istinad edilmiş, türkologiyada və Azərbaycan folklorşünaslığında əldə edilmiş elmi-metodoloji nailiyyətlər nəzərə alınmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Q.N.Potininin folklorşünaslıq fəaliyyəti, iqtibas nəzəriyyəsinə dair araşdırmaları, onun türk xalqlarından topladığı folklor materiallarının Azərbaycan folklor nümunələri ilə geniş müqayisəsi indiyədək heç bir araşdırmanın tədqiqat obyektı olmamış, ayrı-ayrı tədqiqatlarda bu haqda yalnız qısa məlumat verilmişdir. Q.N.Potininin folklorşünaslıq fəaliyyətinin nəzəri problemləri ilk dəfə bu dissertasiya işində ümumiləşdirilmiş, həmçinin alimin Şərq nəzəriyyəsi təhlil edilmiş, türk xalqlarından topladığı folklor materiallarının orijinallığı, fədakar folklor toplayıcısı kimi xidmətləri göstərilməsi, onun topladığı folklor

mətnlərinin Azərbaycan folklor nümunələri ilə oxşar və fərqli cəhətləri verilmişdir.

Q.N.Potanınin folklorşünaslıq irsinin tədqiqi nəticəsində əldə edilmiş əsas elmi yeniliklər aşağıdakılardır:

- Q.N.Potanınin toplama və nəşr üsullarının geniş təhlili verilmişdir;
- Q.N.Potanınin folklor toplama üsullarının və tərtib etdiyi proqramların müsbət və mənfi tərəfləri müəyyənləşdirilmişdir;
- Q.N.Potanınin folklor araşdırmalarındakı əsas elmi istiqamət və prinsiplər üzə çıxarılmışdır;
- Q.N.Potanınin türk xalqları folkloruna dair konseptual baxışları təhlil edilmiş və onun bu aspektdəki fəaliyyətinin nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti aşkarlanmışdır;
- XIX əsrdə türk xalqları folklorunun toplanması və nəşrində Q.N.Potanınin fəaliyyətinin yeri və dəyəri aydınlaşdırılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri-praktik əhəmiyyəti. Q.N.Potanınin toplayıcılıq fəaliyyətinin öyrənilməsi yalnız tarixi baxımdan deyil, həm də müasir folklorşünaslıq üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Doğrudur, araşdırıcı Şərq xalqlarının dilini bilmədiyindən tərcüməçidən istifadə etmişdir. Lakin onun mətnlərə geniş elmi-nəzəri şərhlər verməsi, milli məişət elementlərini izah etməsi, eyni zamanda folklor toplularının sonunda verdiyi ad və əşya göstəricisi mətni daha yaxşı başa düşməyə, onun haqqında daha dolğun və təfəsilatlı məlumat əldə etməyə imkan verir. Q.N.Potanın folklor nümunələrini qeydə alarkən, söyləyicinin zahiri görkəmindən tutmuş ölkənin təsərrüfatı, iqlimi, coğrafi mövqeyi, etnoqrafiyası, adət-ənənələri haqqında da məlumat vermişdir. Həmin prinsiplərin öyrənilməsi müasir folklor toplayıcılarının fəaliyyətinə xüsusi istiqamət verə bilər.

Q.N.Potanınin toplama üsulu özünəməxsusluğu ilə seçilirdi. O, folklor nümunələrini pərakəndə halda, necə gəldi deyil, sistemli şəkildə toplayırdı. Onun XIX əsrdə tərtib etdiyi folklor toplama proqramları bu gün də örnək sayıla biləcək səviyyədədir. Həmin proqramlardan sonralar bir çox ölkələrdə folklor toplamaqla məşğul olan şəxsləri maarifləndirmək, onlara istiqamət vermək məqsədilə geniş istifadə olunmuşdur.

Azərbaycanda bir əsrdən artıq toplama təcrübəsinin olmasına baxmayaraq, indiyə qədər Q.N.Potanınin tərtib etdiyi proqramlara bərabər folklor proqramları hazırlanmamışdır. Bu baxımdan, tədqiqatçının tərtib etdiyi proqramların öyrənilməsi bu sahədəki boşluğu dolduracağı və toplayıcıları maarifləndirəcəyi qənaətindəyik.

Q.N.Potanınin həmçinin, iqtibas nəzəriyyəsinin ən görkəmli nümayəndələrindən biridir. Bu nəzəriyyənin digər tərəfdarları kimi, o da süjet

теории стал также фольклор тюркских (Г.Н.Потанин) и иранских (В.Ф.Миллер) народов.

В третьей главе исследуются фольклорные тексты, собранные Г.Н.Потаниным в Центральной Азии. Тексты эти сопоставляются с азербайджанскими сказками. Первые были записаны Г.Н.Потанином в то время, когда в Центральной Азии существовала настоящая фольклорная среда, т.е. местные племена были далеки от цивилизации, жили по правилам фольклора. Другими словами, это были свежие, настоящие, еще не искаженные образцы устного народного творчества. Сравнение этих образцов с текстами азербайджанских сказок дает возможность исследовать истоки и семантику азербайджанских сказок.

**Роль Г.Н.Потанина в собирании и исследовании
фольклора тюркских народов**

Резюме

Диссертационная работа посвящена исследованию деятельности известного русского ученого Г.Н.Потанина в областях собирания фольклорных материалов и теории фольклора. В первой главе говорится о результатах экспедиции Г.Н.Потанина в различные районы Центральной Азии в 1863-1889 гг. Целью этих экспедиций, снаряженных Российским правительством и возглавляемых Г.Н.Потанином, было изучение географии, климата, ландшафта и животного мира Центральной Азии. Но в силу огромного интереса Г.Н.Потанина к этнографии и фольклору местных этносов и племен, он одновременно занимался и сбором фольклорных и этнографических материалов. В этой связи большой интерес вызывают способы и принципы, которыми он руководился при собирании, комментировании и издании фольклорных текстов.

Нужно отметить, что деятельность Г.Н.Потанина по собиранию фольклорных текстов служила прежде всего его научно-теоретическим интересам, так как происхождение многих эпических сюжетов, рас-прос-траненных в фольклоре европейских народов, Г.Н.Потанин искал на Востоке. Он старался отыскать в Центральной Азии те фольклорные тексты, которые могли бы подтвердить его теоретические суждения.

Во второй главе дается краткий обзор истории формирования теории «бродячих сюжетов», объясняющей сходство фольклора у разных народов передвижением, миграцией фольклорных сюжетов из одной страны в другие. Далее подробно говорится о роли Г.Н.Потанина в развитии этой теории. Отмечается, что после распространения теории заимствования в России содержание ее эволюционируется: благодаря исследованиям А.Н.Веселовского, В.Ф.Миллера и Г.Н.Потанина географические рамки миграционной теории расширяются. Если до того времени сюжеты фольклора европейских народов рассматривались как творения арийских народов и их происхождение связывалось с Индией, после исследования трудов российских ученых объектом исследования миграционной

оxşarlığı və onun yaranma səbəblərini araşdırmaqla məşğul idi. Amma onun araşdırmaları öz həmkarlarından iki cəhətə görə fərqlənirdi. Əvvəla o, səthi müqayisələr əsasında deyil, zəngin faktlar və dərin təhlil əsasında bu və ya digər süjetin mənşəyi haqqında fikir söyləyirdi. Digər tərəfdən, Q.N.Potanın süjetlərin Avropaya yalnız Hindistandan deyil, həm də türk və monqol xalqlarından keçdiyini iddia edir və həmin xalqların folklorundan gətirdiyi çoxsaylı nümunələr əsasında öz fikirlərini sübut etməyə çalışırdı. Həmin fikirlərin tədqiqi iqtibas nəzəriyyəsinin tarixinin və onun bu nəzəriyyəyə gətirdiyi yeniliklərin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi AMEA Folklor İnstitutunun Folklor Nəzəriyyəsi şöbəsində hazırlanmışdır. Tədqiqatın əsas müddəaları müxtəlif elmi məcmuələrdə və konfrans material-la-rın-da öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

I fəsil «**Q.N.Potanınin türk xalqları folkloruna dair toplama və nəşr işləri**» adlanır. Burada Q.N.Potanınin ekspedisiyalarından, toplama üsullarından danışılır və qeydə aldığı mətnlərin nəşr prinsipləri nəzərdən keçirilir.

Birinci fəslin «**Q.N.Potanınin ekspedisiyaları**» adlı birinci yarımbaşlığında Q.N.Potanınin 1863-1889-cu illərdə müəyyən fəsilələrlə gerçəkləşdirdiyi ekspedisiyalardan, bu ekspedisiyalar zamanı olduğu bölgələrdən, qeydə aldığı materiallardan bəhs olunur.

1863-1864-cü illərdə ilk ekspedisiyaya çıxdığı zaman Q.N.Potanınin iyirmi yeddi yaşı var idi. Coğrafiyaşünas alim Karl Struvenin başçılıq etdiyi ekspedisiya heyətinin tərkibində o, qazax çöllərinin şərq hissəsinə, Altayın dağlıq bölgələrinə və Cünqariya Alatausuna səyahət etmişdir. Q.N.Potanın bitki nümunələri toplamaqla yanaşı, həm də köçərilərin həyatı üzərində müşahidələr aparmışdır. Etnoqrafik materialların toplanması ekspedisiyanın proqramına daxil olmasa da, o, bu işin öhdəsindən layiqincə gəlmişdir. Ekspedisiya qurtardıqdan sonra o, K.Struve ilə birlikdə onun nəticələrini əks etdirən hesabat xarakterli «Zaysan gölünə qış səyahəti (1863-1864-cü illərin qışın-da)», «1864-cü ilin yayında Şərqi Tarbaqataya səyahət» gündəliklərini nəşr etdirir. Bu xidmətinə görə Q.N.Potanın 1886-cı ildə Rusiya Coğrafiya Cəmiyyətinin (RCC) təsis etdiyi Konstantin medalına layiq görülmüş və qurumun fəxri üzvü seçilmişdir.

1876-cı ildə Q.N.Potaninin rəhbərliyi altında RCC-nin ekspedisiya heyəti Şimal-Qərbi Monqolustana yola düşür. Ekspedisiya heyətinə onun həyat yoldaşı A.V.Potanina, topoqraf P.A.Rafailov, monqolşünas A.M.Pozdneyev və zooloq M.M.Berezovski daxil idilər. Zaysan şəhərindən yola çıxan ekspedisiya üzvləri Monqolustanın Altay hissəsini, Barkutu, Xamini, Dağlıq Xanqayı tədqiq etmişlər. Ekspedisiya zamanı ilk dəfə Ubsu-Nur gölünün cənub-şərq sərhədləri müəyyənləşdirilmiş, Monqolustan və Tyan-Şan dağlarında bir sıra göllər üzə çıxarılmış, Mərkəzi Asiyanın nəbatat və heyvanat aləminə dair dəyərli məlumatlar toplanmışdır. Bundan başqa, o, Şimal-Şərqi Monqolustandakı rus tacirlərinin fəaliyyətindən, etnoqrafik məlumatlardan, eləcə də yol qeydlərindən ibarət geniş material toplamış və həmin materiallar əsasında 1881-ci ildə «Şimal-Qərbi Monqolustana dair öçerklər» əsərinin iki cildini çap etdirmişdir.

1879-cu ildə Q.N.Potanin özünün sayca üçüncü, Monqolustana isə ikinci ekspedisiyasına yollanır. Bu dəfə ekspedisiyanın qarşısında Rusiyanın cənub sərhədlərinə yaxın ərazinin və ilk ekspedisiya zamanı Şimal-Qərbi Monqolustanın öyrənilməyən hissəsinin tədqiq edilməsi məqsədi qoyulmuşdur. Altay Koş-Aqaçına toplanan ekspedisiya üzvləri Ulanqom və Kobdo arasındakı böyük gölləri, o vaxt Çinə məxsus (indiki Tuva Muxtar Vilayətinin ərazisindəki) Uluq-Xem və Ka-Xem çaylarının yuxarı axarlarını tədqiq etmişlər. 1880-ci ilin yazında Q.N.Potanin səyahətini davam etdirmək niyyətində idi, hətta RCC bu-nun üçün əlavə vəsait də ayırmışdı. Lakin bu dövrdə Monqolustan və Uryanxay vilayəti üstündə Rusiya ilə Çin arasında diplomatik münasibətlərin pisləşməsi həmin səfərin yarımçıq qalmasına səbəb olmuşdur.

1884-cü ildə Q.N.Potanin Şimali Çin və Tibetin şərq hissəsini öyrənmək məqsədilə Tibetə ekspedisiyaya yollanır. Üç il sürməsi nəzərdə tutulan bu ekspedisiyaya dövlət tərəfindən otuz min rubl məbləğində vəsait ayrılmış, hətta imperator ekspedisiya üzvlərinin müəyyən olunmuş yerə çatması üçün rus hərbi gəmisindən istifadə edilməsinə icazə vermişdir. Bu da səyyahlara məqsədlərini reallaşdırmaq və böyük bir ərazidə toplama aparmaq üçün geniş imkan yaratmışdır. Bu səfər zamanı onu topoqraf A.L.Skassi və zooloq M.M.Berezovski müşayiət edirdi.

1884-cü ildə Q.N.Potaninin rəhbərliyi ilə ekspedisiya heyəti «Minin» hərbi gəmisində Odessadan yola çıxır, Süveyş kanalını keçir, Hindistanın ətrafına dolanmaqla Çinə çatır. Səyahət ərzində onlar Kuku-Xoto şəhərində, Ordosun şərq ətrafında, Lanç-jou, Nan-Şan, Sunpan şəhərlərində, Kukunor gölü sahillərində, Şərqi Monqolustanda və Şərqi Xanqayda olurlar və 1886-cı ilin payızında Kaxte şəhərində son müşahidələrini apardıqdan sonra geri

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin aşağıdakı məruzə və məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. Türk xalqları folklorunun toplayıcısı Q.N.Potaninin həyatı və fəaliyyəti // AMEA-nın «Xəbərləri» (Humanitar elmlər seriyası), 2005, №4, s.30-37
2. Q.N.Potaninin irsində «Oğuznamə» motivləri («Oğuz kağan» dastanı ilə müqayisə əsasında) // «Humanitar və İctimai Elmlərin aktual problemləri». Gənc araşdırıcıların Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2005, s.21-23
3. Q.N.Potaninin folklor toplama üsulları // AMEA-nın «Xəbərləri» (Humanitar elmlər seriyası), Bakı, 2006, №2, s.189-199
4. Q.N.Potaninin nəzəri və toplama irsində olan Oğuz mifoloji motivləri // «Elmi araşdırmalar», Bakı, 2006, VIII buraxılış. s.17-21
5. Mifoloji motivlərin arxaik kökləri Q.N.Potaninin nəzəri və toplama irsində // «Elmi Axtarışlar», Bakı, 2005, XV c., s.204-216
6. Göy oğlu kultu Q.N.Potaninin nəzəri araşdırmalarında // «Elmi Axtarışlar», XXVII c., Bakı, 2006, s.13-16
7. Q.N.Potaninin nəşr prinsipləri // «Elmi Axtarışlar», XXVIII c., Bakı, 2006, s.53-56
8. Mifoloji personajlar Q.N.Potaninin nəzəri və toplama irsində // «Dədə Qorqud». Elmi-ədəbi toplusu. 2006, №1, s.87-94
9. Q.N.Potaninin nəzəri və toplama irsində mifoloji dağ // "Ortaq türk keçmişindən orta q türk gələcəyinə", IV Uluslararası Folklor Konfransının materialları. Bakı, 2006, 1-3 noyabr, s.465-471
10. Şərq və Qərb mədəni əlaqələri Q.N.Potaninin yaradıcılığında // "Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər". Bakı, 2008, XXVII c., s.121-127
11. Türk mifologiyasında Erke obrazı // «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər» Bakı, 2009, XXVIII c. s. 122-128
12. Q.N.Potaninin Orta yüzillik Avropa eposunda doğu motifləri eseri haqqında // Milli Folklor. Uluslararası kültür araşdırmaları dergisi. Sayı 85, 2010, s.216-217

Azərbaycan variantında qəhrəmanın başı bir tərəfi qızılı, bir tərəfi gümüşü şəkildə təsvir olunur. Hər gün padşahın kiçik qızı üçün dərdiği güllü başının tükü ilə bağlayır. Bundan şübhələnən qız qəhrəmanı pusur və onun başının bir tərəfinin qızılı, bir tərəfinin gümüşü rəngdə olduğunu görür²³.

Xəstə padşah üçün ov ətinin əldə edilməsi motivi Azərbaycan variantında da iştirak edir. Amma Q.N.Potanın variantından fərqli olaraq, ov ətini əldə etməkdə qəhrəmana Simurq quşu, aslan və at kömək edir. Qəhrəman böyük kürəkənləri damğalayaraq heyvanın ətini onlara verir, baş-ayağını isə özünə götürür. Hadisələr qəhrəmanın düşmən qoşununa qarşı vuruşması, qolundan aldığı yaraya görə tanınması ilə davam edir. Sonda isə böyük kürəkənlərin ifşa olunması, kiçiyin əsilzadə nəslinə mənsub olmasının üzə çıxması ilə nağıl tamamlanır.

Aparılan müqayisədən görünür ki, Q.N.Potanın topladığı mətn süjetin ənənəvi variantından xeyli fərqlənir. Ənənəvi variant üçün xarakterik olan bir çox motivlərə – kürəkənləri damğalayıb qarşılığında ov ətinin onlara verilməsi, düşmən qoşununa qarşı döyüşdə yaralanma, böyük kürəkənlərin ifşa olunmasına onda rast gəlinmir. Bundan əlavə, əgər Azərbaycan variantında qəhrəman məqsədinə çatmaqda köməkçilərdən (Simurq quşu, aslan və at) istifadə edirsə, Q.N.Potanın variantında onlara təsadüf olunmur: qəhrəman sayqakı təkbaşına ovlayır, çətin tapşırıqları sehrli vasitənin köməyi olmadan yerinə yetirir və s. Sehrli vasitələrin nağıl strukturundan düşməsi qəhrəmanın aktivləşməsinə, fiziki gücün daha da qabardılmasına səbəb olmuş, bu da Q.N.Potanın variantını bahadırlıq nağıllarına daha da yaxınlaşdırmışdır. Ona görə də, qəhrəmanın fiziki gücünü önə çıxarmaq üçün həmin süjet aktiv qəhrəmanlı AT 301 nömrəli süjetlə kontaminasiya olunmuşdur. Beləliklə, Q.N.Potanın mətni ənənəvi variant üçün xarakterik olan bir çox motivləri özündə ehtiva etməsə də, haqqında bəhs olunan süjetin inkişafını, digər qruplara transformasiyasını öyrənmək baxımından əvəzsizdir.

Aparılan müqayisələr bir daha onu göstərir ki, Q.N.Potanın materialları Azərbaycan folkloruna məxsus bir çox süjetlərin inkişafını izləmək, onların mifoloji semantikasını açmaq, ümumiyyətlə türk folkloru, mifoloji personajlar sistemi haqqında daha aydın təsəvvür əldə etmək baxımından əvəzsiz rol oynayır.

«Nəticə»də araşdırma əsnasında əldə edilən qənaətlər xatırladılır və tədqiqatın əsas müddəaları ümumiləşdirilir.

23. Azərbaycan nağılları: 5 cildə, I c. / Toplayanı və tərtib edəni N.Seyidov. Bakı: Azərb. SSR EA, 1963, s.141

qayıdırlar. Bu səfərin nəticələri Q.N.Potanın iki cildlik «Çinin Tanqut-Tibet ətrafı və Mərkəzi Monqolustan» adlı əsərində öz əksini tapmışdır. Birinci cildə olduqları ölkələrə, xalqlara, yerli əhalinin məşğuliyyətinə, məskunlaşmasına dair məqalələr, ikinci cildə isə Nan-Şanda və Tibet ətrafında yaşayan monqol tayfalarının dili, nağılları, əfsanə və rəvayətləri verilmişdi. Topluda həm də səyahət etdikləri marşrutun topoqraf A.L.Skassi tərəfindən çəkilmiş xəritəsi, M.M.Berezovskinin nəbatat və zoologiyaya dair zəngin kolleksiyası yer almışdı. Bu səfər həm də «Qeser» dastanının müxtəlif variantlarının qeydə alınması baxımından da uğurlu olmuşdur. Q.N.Potanın bu səfəri dövlət tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və ekspedisiyadan qayıtdıqdan sonra imperator göstərdiyi xidmətlərinə görə ona səkkiz yüz rubl məbləğində ömürlük təqaüd verilməsinə sərəncam vermişdir.

Bu səyahətlərin nəticəsi olaraq, Q.N.Potanın «Monqolus-ta-na səyahət», «Çinin Tanqut-Tibet ərazisi və Mərkəzi Monqolus-tana səyahət», «1892-1893-cü illərdə Sı-çuana və Şimal-Şərq ucqarına səyahət öçerki», «1899-cu ilin yayında Böyük Xinqanın orta hissəsinə səyahət», «1893-cü ildə Tibetə və Monqolustana səyahət» əsərləri çap olunur. Həmin əsərlərdə görkəmli alim səyahət etdiyi ölkələrin iqlimi, relyefi, əhalisinin məişəti, dini, adətləri, etnoqrafiyası haqqında heyrətamiz dəqiqliklə məlumatlar vermişdir. Q.N.Potanın səyahət gündəlikləri əbəs yerə o dövrün məşhur səyyahları Pallas və Qmelinin səyahət gündəliklərinə bənzədilməmişdir. Hələ XX əsrin əvvəllərində D.A.Klemenç haqlı olaraq yazırdı: «Q.N.Potanın dəyərləndirilməsi hələ qarşıdadır. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, indi Q.N.Potanın işlərini nəzərə almadan Monqolustanın öyrənilməsi qətiyyənlə ağılasıqmadır. Onun əsərlərinə naturalist də, tarixçi də, etnoqraf da müraciət edir. Q.N.Potanın kitabları, səyahət təsvirləri adi həvəskarlar üçün, ola bilsin, heç bir maraq doğurmasın. Amma bunlar qədim səyyahlar Pallas və Qmelinin illər keçdikcə öz tərəvətini itirməyən gündəlikləri kimi işgüzar gündəliklərdir»¹⁰.

«**Q.N.Potanın toplama və nəşr prinsipləri**» adlanan II bölmədə adından da bəlli olduğu kimi Q.N.Potanın toplama üsullarından və nəşr prinsiplərindən bəhs olunmuşdur. Q.N.Potanın Şərq xalqlarının dilini bilmədiyindən folklor mətnlərini onların məzmununu təsvir etmək üsulu ilə qeydə almışdır. Amma bu bizim başa düşdüyümüz kimi mətnin qısa məzmununun verilməsi deyil, yerli xalqların dilinə məxsus müəyyən söz və

10. Клеменц Д.А. Г.Н.Потанин // Литературное наследие Сибири: в 7-х томах. Т.7, Новосибирск: Изд. Вост. Лит., 1986, с.274

ifadələri saxlamaqla məzmunun daha ətraflı və geniş təsviri deməkdir. Q.N.Potanin özü bu üsulu «tərcümə vasitəsilə konspektləşdirmə» adlandırmışdır. Lakin bunu, sözün əsl mənasında «konspekt» adlandırmaq olmaz. Çünki o, hər hansı bir mətn haqqında qısa məlumatı deyil, mətnin tarixi-etnoqrafik xüsusiyyətlərini, xüsusi adları, tipik cizgiləri, mətnə olan idiomatik ifadələri olduğu kimi saxlamaqla oxucuya çatdırmışdır.

Şərq xalqlarının dilini bilməməsi Q.N.Potaninin toplama imkanlarını məhdudlaşdırırdı. Yanında tərcüməçi olmadığı zaman o, yalnız kiçik həcmli nümunələr toplayır, dil bilməməsi daha iri həcmli əsərləri qeydə almağa mane olurdu. N.M.Yadrinçevə yazdığı məktubda qeyd edirdi ki, dil bilməməsi onu utandırır və o, yalnız xalq rəvayətlərinin kəşfiyyət xarakterli araşdırmasını aparmağa məcbur olur¹¹. A.S.Qaçiskiyə yazdığı məktubda dillə bağlı çətinliklərinin olmasını bir daha vurğulayaraq deyirdi ki, dil bilmədiyini üçün toplanmaları çox deyil. Əfsanələrdən hissələr toplamış, amma yazdıqlarını da sözbəsöz qeydə almışdır¹².

Aydındır ki, belə toplama üsulundan istifadə zamanı mətn ilkin formasını itirir, tərcümə nə qədər dəqiq olsa da, orijinaldan fərqli olur. Mətn təbiiliyini itirdiyindən o, daha çox sxematik xarakter daşıyır. Sadalanan bu xüsusiyyətlər Q.N.Potaninin qeydə aldığı mətnlər üçün də xarakterikdir: o, mətnləri tam şəkildə yazıya almır, adların orijinala uyğunluğunu və süjet xəttinin inkişafını gözləməklə onun xülasəsini verirdi. O, özü də başa düşürdü ki, folklor mətnlərinin qısa xülasəsinin verilməsi o qədər də effektiv üsul deyil. Lakin o dövrdə Rusiyada şərq dillərini bilən müxtəssislər çox az olduğundan həmin xalqların folklor nümunələrinin toplanması üçün bir müddət bu üsuldan istifadə edilməsini zəruri sayırdı.

Q.N.Potanin tərəfindən nəşr olunmuş folklor topluları məhz şərhlərin zənginliyi ilə digər toplulardan seçilirdi. Onun bir çox şərhləri dəqiq düşünlülmüş, müəyyən quruluşa malik tədqiqat işini xatırladır. Həmin şərhləri vermək üçün, sadəcə, toplanan materialları gözdən keçirmək kifayət etmir. Bunun üçün daha çox mənbələrlə tanış olmaq, müxtəlif sahələrə dair məlumatlardan istifadə etmək tələb olunurdu. Nə qədər ağır olsa da, Q.N.Potanin hər bir folklorşünasdan topladığı mətnlər üçün belə şərhlər verməsini tövsiyyə edir və özü də əsərlərində Asiyadan toplanmış süjetləri Qərb variantları ilə müqayisə etmişdir. Bu şərhlər çap olunan mətnin anlaşıl-

11. Потанин Г.Н. Письма: в 4-х томах, Т.4, Иркутск: Издательство Иркутского Университета, 1990, с.110

12. Потанин Г.Н. Письма: в 4-х томах, Т.1, Иркутск: Издательство Иркутского Университета, 1977, с.211

görüb Allahdan qolundakı gücün ondan alınmasını xahiş etdiyi deyilir. Ona görə də, Azərbaycan variantı qəhrəmanın fiziki gücünün əlindən alınması motivi ilə başlayır. Daha sonra qəhrəmanın qardaşlığı olacaq şəxsə rast gəlməsindən, onunla birlikdə padşaha qarşı vuruşmasından və padşahı məğlub edib onun qızını qardaşlığına almasından bəhs olunur.

Aparılan müqayisədən aydın olur ki, Q.N.Potanin variantında iştirak edən bir çox sehrlı elementlərə (personajların demonik cizgilərlə təsvir olunması, Simurq quşunun dirilik suyunu gətirməsi, qırx otaq və s.) Azərbaycan variantında rast gəlinmir. Həmin elementlər nağıl strukturundan çıxmış, onun yerini daha real elementlər tutmuşdur: personajlar real varlıqlar kimi təsvir olunmuş, dirilik suyu peyğəmbərin tüpürcəyi ilə əvəzlənmiş və s. Müşahidə olunan bu transformasiyalar əslində, sonrakı inkişaf zamanı nağılın nə kimi dəyişikliklərə uğradığını göstərir.

Q.N.Potaninin topladığı materiallar bizə həm də bir çox mətnlərin janr dəyişikliyinə izləməyə imkan verir. Nümunə üçün Nur-Seyid adlı söyləyicidən qeydə alınmış "Talas-pay Mərçen" nağılına diqqət yetirək²². Nağıl Aarne-Tompson göstəricində 532-ci nömrə altında verilmiş «Kürəkənlərin sınılanması» süjeti əsasında qurulmuşdur.

Q.N.Potanin variantı ənənəvi süjet üçün xarakterik olmayan gedişlərlə - Koblandı batırın Karamanı öldürməsi, onun var-dövlətini çalib-çapması, insanların işə əsir alıb aparması ilə başlayır. Bu hadisədən sonra bir uşaq sağ qalır və nağılda cərəyan edən hadisələrin mərkəzində həmin uşaq dayanır. Q.N.Potanin variantında qəhrəman qızıl kəkilli təsvir olunur. O, Kadir xanın çobanını öldürüb onun qiyafəsində, keçəl görkəmində şəhərə gəlir. Göldə çimərəkən Kadir-xanın kiçik qızı qəhrəmanın qızılı saçını görüb ona aşiq olur.

Hadisələr xanın kiçik qızının seçiminə qəzəblənərək onu saraydan qovması, qəhrəmanın böyük kürəkənlərə qoşularaq xəstə padşah üçün sayqak əti əldə etməyə getməsi ilə davam edir. Böyük kürəkənlərin sayqak ətindən hazırladığı yemək xanın xəstəliyinə əlac etmir, amma xan kiçik kürəkənin həmin heyvanın icalatından bişirdiyi yeməyi yedikdən sonra şəfa tapır.

Ənənəvi variantda nağıl böyük qardaşların ifşa olunması və qəhrəmanın tanınması ilə tamamlanırsa, burada AT 301 nömrəli süjetə məxsus gedişlərlə davam edir. Qəhrəmanın tanınması həmin süjetdən sonra çətin tapşırığı uğurla yerinə yetirib at üstündə sahzadə geyimində geri qayıtdığı zaman baş verir.

22. Потанин Г.Н. Казак-киргизские предание, легенды и сказки. Журнал «Живая старина», 1917, выпуск 2-3, с.73

topladığı eyni fikirlərin təbliğ olunduğu mətnləri göstərmək olar. Həmin mətnlərin birində deyilir ki, kasıb tanrı Boqdonu ziyarətə gedir. Yolda ömrünü dua etməklə keçirən lama və yüzlərlə insanı öldürüb ürəyini yeyən şəxsə rast gəlir. Kasıb onların da xahişini tanrıya çatdırır. Məlum olur ki, lam yalnız özü üçün dua edir, başqalarını düşünmədiyindən onun duasının xeyri yoxdur. Amma ikinci şəxs sidq ürəkdən pəşman olduğundan tanrı onun günahlarını bağışlayır²⁰. Həmin süjetin Azərbaycan variantında isə ömrünün qırx ilini allaha ibadətlə keçirən abid və hər gün bir oynası ilə zina iş tutan qadıncıdan bəhs olunur. Abid allahın yaratdığı iti murdar hesab etdiyinə görə cəhənnəmlə, həmin itə sahib çıxıb ona baxan qadın isə cənnətlə mükafatlandırılır²¹. Haqqında bəhs olunan bu süjetə islam dininin yayılmadığı xalqlar arasında təsadüf olunması, bu cür fikirlərin böyük əksəriyyətinin ənənədən gəldiyini göstərir. Sadəcə, hər din onu özününküləşdirməyə çalışır. Bu baxımdan, Q.N.Potaninin topladığı maiteriallar bizə müqayisə üçün zəngin material verir.

III fəslin «**Süjetlərin müqayisəsi**» adlanan ikinci yarımbaşlığında Q.N.Potaninin kazak-qırğızlardan topladığı «Ər-Tüstük», «Təpəgöz», «Kan-baba», «Vəfasız arvad» və s. nağıl süjetləri müqayisəyə cəlb olunmuşdur.

Q.N.Potaninin materialları bizə ayrı-ayrı süjetlərin inkişafını izləməyə, onların məruz qaldığı dəyişiklikləri üzə çıxarmağa imkan verir. Bu baxımdan qırğızlardan qeydə alınmış "Kan-baba" nağılı xüsusi maraq doğurur. Nağıl Kan-babanın vəzirin qızı ilə evlənməsi və qızın Batır xanı öldürməyincə onunla bir yastığa baş qoymaqdan boyun qacırması ilə başlayır. Qəhrəman ayağına dəmir çarıq geyinib, əlinə dəmir əsa alıb, Batır xanı axtarmağa gedir. Batır xanla birlikdə pərilər padşahına qarşı vuruşur, pərilər padşahını məğlub edib onun qızını qardaşlığına alır. Nağıl qəhrəmanın qarşıda yoldaşını gözləyən təhlükədən xəbər tutub onu xilas etməsi ilə davam edir.

Q.N.Potanin variantında qəhrəmanın fiziki gücü haqqında söz açılmır, amma hadisələrin inkişafından, Batır xanın minməyə cəsəət etmədiyi atı ram etməsindən, pərilər padşahının qoşununu təkbaşına məhv etməsindən onun qeyr-adi gücə sahib olduğunu təyin etmək mümkündür. Azərbaycan variantında isə qəhrəmanın qeyri-adi gücü açıq-aydın ifadə olunur. Onun qolunda qırx kəlin gücü olduğu, hətta özü ilə bacarmadığını

20. Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии: в 4-х томах, Т.4 Спб.: Изд. Импер. Рус. Геогр. Об-ва, 1883, с.259-260

21. Azərbaycan folkloru antologiyası. XVI c., Ağdaş folkloru / Toplayıb tərtib edən: İ.Rüstəməzadə. Bakı: Səda, 2006, s.245

masına, mütəxəssislərin ondan yararlanmasına yardım etmişdir. Bununla belə, o, bu prinsipdən bütün mətnlərdə deyil, ona marqlı olan süjetlərin təsviri zamanı istifadə etmişdir.

I fəslin «**Q.N.Potaninin toplama üsullarının və tərtib etdiyi proqramların nəzəri görüşləri ilə bağlılığı**» adlı üçüncü yarımbaşlığında Q.N.Pota-ni-nin toplama fəaliyyətinin və tərtib etdiyi proqramların onun nəzəri baxışları ilə əlaqəsindən danışılır.

Q.N.Potaninin toplayıcılıq fəaliyyəti elmi-nəzəri baxışları ilə vəhdət təşkil etmişdir. O, Qərb epik yaradıcılığının kökünü Şərqdə axtardığından onun toplayıcılıq fəaliyyəti bu fərziyyəni isbata yetirmək üçün zəruri materialın toplanmasına yönəlmişdir. Nəzəri baxışları Q.N.Potanini toplamaya sövq edən əsas amil idi. Dostlarına yazdığı məktublarda qeyd edirdi ki, əgər nəzəri baxışları olmasaydı, folklor toplamaq onun üçün maraqsız olardı¹³.

Q.N.Potaninin qeydə aldığı materialların coğrafiyasına diqqət yetirdikdə, onların əsasən, sərhəd bölgələrindən - Şimal-Şərqi və Şərqi Qazaxıstandan, Sibir, Altay və Monqolustanla qonşu olan yerlərdən - Zaysandan, Qara İrtiş çayının sahillərindən, Tarbaqataydan, Saurun şimal yamaclarından, Qobi Altayından, Bayan-Auldan, Tokrayu sahillərindən toplandığını şahidi oluruq. Coğrafi məkanları seçərkən sərhəd bölgələrinə üstünlük verilməsinin əsas səbəbi Q.N.Potaninin türk və monqol xalqları arasında qarşılıqlı əlaqələri araşdırmaq istəyindən irəli gəlirdi. Bu da istər-istəməz toplanma arealının coğrafi baxımdan məhdudlaşmasına səbəb olmuşdur.

Toplama üsullarının nəzəri baxışlarından asılılığı təkcə toplama arealının deyil, həm də qeydə alınan nümunələrin müəyyən janrlarla məhdudlaşmasına gətirib çıxarmışdır. Qohum xalqların şifahi irsi arasındakı münasibəti, şifahi ədəbiyyat nümunələrinin bir xalqdan başqa xalqa keçməsinə araşdırmaq onun toplama fəaliyyətinin əsas hədəfi idi. Ona görə, Q.N.Potanin qədim epik janrların – əfsanə, nağıl, mif və inancların toplanmasına əhəmiyyət vermiş, müasir janrlar, folklorda gedən müasir proseslər, yeni yaranan folklor nümunələri diqqətdən kənar qalmışdır.

Q.N.Potanin türk xalqları folklorunun toplanmasına dair toplayıcılara istiqamət verən, onları müəyyən olunmuş məqsədə yönəldən bir neçə proqram hazırlamışdır. Bu proqramlar folklorun sistemli və elmi prinsiplər əsasında toplanmasına xidmət etmişdir. «Şimali Sibir xalqlarının mifoloji və heyvanlarla bağlı eposlarının müqayisəli öyrənilməsinə dair», «Qırğızların,

13. Потанин Г.Н. Письма: в 4-х томах, Т.1, Иркутск: Издательство Иркутского Университета, 1977, с. 176

Sibir tatarlarının inanc, nağıl və mövhumati adət və mərasimlərinin öyrənilməsinə dair» proqramlarında o, toplayıcılara sistemli şəkildə istiqamət vermişdir.

Q.N.Potaninin folklor toplamaya dair tərtib etdiyi ilk proqram 1880-ci ildə nəşr olunmuşdur. Bu, «Şimali Sibir xalqlarında mifoloji və heyvanlarla bağlı eposların müqayisəli öyrənilməsinə dair» proqramdır. Proqramda Sibir xalqlarının nağıl və inanclarının öyrənilməsinə əsas yer verilmişdir. Burada toplayıcılardan dünyanın yaranması haqqında təsəvvürlərin – kosmoqoniyanın, atmosferdə gedən proseslərin, bitki və heyvan kultunun məişətlə, tayfa əcdadları ilə əlaqəsinin, Tobol tatarlarının, qırğızların, ostyakların və altayların təbiət haqqında təsəvvürlərinin toplanılması tövsiyyə olunurdu.

Araşdırıcının dostlarına yazdığı məktubları və toplama işinə həsr olunmuş məqalələri də proqram xarakterli materiallardır. Müxbirlərə və dostlarına ünvanlanmış bu məktublar onların toplama işinə istiqamət verməklə yanaşı, həm də onun özünə zəruri olan variantların tapılmasına xidmət etmişdir. Q.N.Potanin özü də həmin məktublarda qeyd olunan məsələlərə dair material toplamış, dostlarından isə variantlarını qeydə almalarını xahiş etmişdir. Məsələn, N.M.Yadrinçevə yazdığı məktubda ondan durnanın paltarını oğurlayan qız və onunla evlənən kor şaman Odyuqe haqqında inancların, eləcə də Böyük Pyotr və digər tarixi şəxsiyyətlər haqqında əfsanələrin, rəvayətlərin, onların variantlarının toplanılmasını xahiş etmişdir.

I fəslin sonuncu yarımbaşlığı «**Q.N.Potaninin toplama üsullarının XIX əsrdə Azərbaycan folklorunun toplanması üsulları ilə müqayisəsi**» adlanır.

Q.N.Potaninin folklor toplamaya dair tərtib etdiyi proqramlardan Azərbaycan folklorunun toplanmasında geniş istifadə olunmuşdur. Həmin proqramlardan biri Qafqaz tədris idarəsi tərəfindən SMOMPK məcmuəsinin ikinci cildində çap olunmuşdur. «Adət və ənənələrin, deyimlərin, inamların öyrənilməsinə dair bəzi suallar» adı ilə dərc olunmuş proqram dörd bölmədən – inamlar, adlar, deyimlər və mərasimlərdən ibarətdir. İnamlar bölməsinə kosmoqonik, heyvanlar və bitkilər haqqında təsəvvürlərin, adlar bölməsində heyvan və bitki adlarının, deyimlər bölməsində hami ruhlar, xəstəlik, ölüm və ruh haqqında təsəvvürlərin, sonuncu – mərasimlər bölməsində isə qurbankəsmə, xalq təqvimi, ay və gün tutulması, doğumla, heyvan satışı ilə əlaqədar mərasimlərin, uşaq oyunlarının, tayfa, nəsil adlarının toplanması tövsiyyə olunurdu. Proqram Q.N.Potaninin öz xahişi ilə dərc olunmuş və əsas məqsəd də nəzəri fikirlərini isbatlamaq üçün

Azərbaycan folklorundakı süjet və motivlərin arxaik köklərinin, türk mifoloji obrazlar sisteminin, qədim türk adət və ənənələrinin, xalq oyunlarının mifoloji məzmununun və mahiyyətinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətini təsəvvür etmək çətin deyildir.

Bu fəslin «**Personaj və motivlərin müqayisəsi**» adlanan birinci yarımbaşlığında Q.N.Potaninin toplama irsində rast gəlinən dünya ağacı, Süleyman peyğəmbər, Cirenşe-şəşen, Noxudbala, ox atma, ruhun insan bədənini tərk etməsi kimi bir çox obraz və motivlər müqayisəyə cəlb olunmuşdur. Məlum olmuşdur ki, Azərbaycan folkloruna məxsus bir çox obraz və motivlərin daha arxaik şəklində Q.N.Potaninin materialları arasında rast gəlinir. Məsələn, Ağdaş rayonundan toplanmış «Poçtalyon dovşan» nağılına diqqət yetirək. Bir neçə süjetin birləşməsindən təşkil olunmuş bu nağılda bizi Molla Nəsrədinin arvadını öldürüb daha sonra onu diriltməsindən bəhs edən süjet maraqlandırır. Nağılda qeyd olunur ki, molla tütəyi özünü ölülyə vurmuş arvadın ağzına qoyub üç dəfə üfürür, arvad asqırıb ayağa durur. Daha sonra tütəyi sehrli əşya adıyla satır¹⁸. Q.N.Potaninin Altaydan topladığı mətndə isə deyilir ki, Ülgen insanı yaratdıqdan sonra ona keşik çəkməyi itə tapşırıb özü ruh əldə etməyə gedir. Bu vaxt yeraltı dünyanın tanrısı Erlik peyda olur. Erlik iti dilə tutaraq insana yaxınlaşmaq üçün icazə alır. O, qamışın bir ucunu insanın ağzına qoyub üç dəfə üfürməklə onu dirildir¹⁹. Müqayisədən də göründüyü kimi, «Poçtalyon dovşan» nağılında təsvir olunan həmin hadisə əslində insanın dirildilməsi motivinin bir variantıdır. İnsanın yaranması haqqında mifin bir komponentini təşkil edən həmin motiv sonradan sakrallığını itirmiş və ironik şəkil alaraq digər epik nümunələrin tərkibində öz yaşamını sürdürməkdədir.

Q.N.Potaninin toplama materialları həm də bizə islam donu geyindirilmiş bir çox mətnlərin ənənədən gəldiyini müəyyən etməyə imkan verir. Dini məzmun kəsb etmələri ilk baxışdan belə bir təəssürat yaradır ki, həmin mətnlər dindən gələn fikir və müddəaların xalq arasında, kütlə içərisində təbliğinə xidmət edir. Əslində isə belə deyildir. Doğrudur, dini nağıllarda dindən gələn bir çox fikirlər öz əksini tapır, amma onların böyük əksəriyyəti ənənədən gəlir, insanların əsrlər boyu önəm verdiyi mənəvi dəyərlərdir ki, bu nağıllar vasitəsi ilə xalq arasında, kütlə içərisində təbliğ olunur. Bunun ən bariz nümunəsi kimi Q.N.Potaninin qeyri-müsəlman türklərdən, o cümlədən Mərkəzi Asiyanın müsəlman olmayan xalqlarından

18. Azərbaycan folkloru antologiyası. XVI c., Ağdaş folkloru / Toplayıb tərtib edən: İ.Rüstəmzadə. Bakı: Səda, 2006, s.404

19. Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии: в 4-х томах, Т.4 Спб.: Изд. Импер. Рус. Геогр. Об-ва, 1883, с.218

Rusiyaya (Xəzər xaqanlığına) gəlmiş, buradan slavyan dünyasına, Bizans, İtaliya və İngiltərəyə qədər yayılmışdır. İkinci axın isə Monqolustandan cənuba – Hindistana və Tibetə istiqamətlənmişdir.

Q.N.Potanınə görə, Süleyman haqqında mətnlər öz mənşəyini Şimali Asiya xalqlarının kosmoqonik miflərindən, bir qədər də dəqiqləşdirsək, dünyanın yaranışı haqqında mifdən alır. Onun fikrincə, həmin mifin sonrakı inkişaf mərhələsində tanrı insanla, dünyanın yaranması isə sarayın və ya məbədin tikilməsi ilə əvəzlənmişdir. Çolomonla dünyanın yaranması haqqında təsəvvürlər arasında bir bağlılıq olduğunu ehtimal edən araşdırıcı buna məxsus dəlilləri dünyanın yaranması haqqında alar-buryat mətnində tapırdı. Həmin mifdə dünyanı Burxan və Şolmo tanrılarının yaratdığı qeyd olunur. Q.N.Potanın Şolmonu Çolmonla eyniləşdirir və onların eyni personajlar olduğunu iddia edirdi. Buradan çıxış edərək o, belə bir nəticəyə gəlir ki, Çolmon həm də dünyanın yaranmasında iştirak etmiş tanrının adıdır. Onun fikrincə, Çolmon ulduzu haqqında bu təsəvvürlər Qərbə gətirilmiş və onun əsasında Solomon və Kitovras haqqında nağıl formalaşmış, Çolmon adı isə Solomon şəklini almışdır¹⁷.

Q.N.Potanınin tədqiqat metodu, mətnlər üzərində həyata keçirdiyi «özbaşına əməliyyatlar», personaj adlarını zahiri səs uyğunluğuna görə müqayisə etməsi bir qədər primitiv görünsə də, Şərqi Qərb mədəniyyətinə, epik təhkiyyə folkloruna təsiri danılmazdır. Belə ki, Avropa zaman-zaman Şərqdən köç edən tayfaların məskunlaşdığı ərazi olmuşdur. Onlar özləri ilə birlikdə öz mədəniyyətini, folklorunu, dini təsisatlarını da Avropaya gətirmişdilər. Bu tayfaların bir qismi sonradan geri qayıtsa da, əksəriyyəti həmin ərazilərdə məskunlaşmış, oturaq həyat tərzinə keçmiş və yerli əhali ilə qaynayıb qarışaraq assimilyasiyaya uğramışlar. Bu proseslər nəticəsində bir çox Şərq süjetləri yerli əhali arasına keçərək burada öz yaşamını sürdürmüşdür. Avropa xalqları arasında Atilla haqqında rəvayətlərə, «Kalevala» eposunda Şərq dastanları ilə səsleşən motivlərə təsadüf olunması bu cür təsirlərin nəticəsidir.

Dissertasiyanın «**Q.N.Potanınin toplama irsində Azərbaycan folklor nümunələri ilə səsleşmələr**» adlanan üçüncü fəslində görkəmli tədqiqatçının topladığı materiallarla Azərbaycan folklor nümunələrinin müqayisəsi verilmişdir. Nəzərə alsaq ki, Q.N.Potanınin materialları Mərkəzi Asiyaya sivilizasiyanın hələ ayaq açmadığı, folklor mətnlərinin öz təbiiliyini, saflığını qoruyub saxladığı bir dövrdə toplanmışdır, o zaman onların

17. Потанин Г.Н. Сага о Соломоне. Томск: Издат. Сиб. печ. отд., 1912, с.41

toplayıcıları Qafqaz xalqları arasında yaşayan zəruri materialların toplanmasına istiqamətləndirmək idi. Ona görə də, həmin proqram region folklorunu tam toplamağa, onun haqqında aydın, daha dolğun təsəvvür əldə etməyə imkan vermirdi.

Q.N.Potanınin toplama üsullarından bəhs edərkən demişdik ki, o, Şərq dillərini bilmədiyi üçün folklor nümunələrini tərcüməçinin xidmətindən istifadə edərək qeydə almışdır. Tərcüməçinin söyləyici ilə ayaqlaşması, onun ağzından çıxan cümlələri olduğu kimi rus dilinə tərcümə etməsi mümkün olmadığından Q.N.Potanın çox vaxt mətnin məzmununu verirdi. Amma bu, mətnin qısa və quru deyil, söyləyicinin nitqinə məxsus bir çox söz və ifadələri saxlamaqla məzmunun daha geniş və ətraflı təsviri idi. Məsələn, Q.N.Potanınin qazaxlardan qeydə aldığı "Ər-Tüstük" nağılında söyləyici mətnin daxilində tayfa mənasında "el", qonaqlıq, ziyafət mənasında "toy" kəlməsini işlədir. Q.N.Potanın bu mətni yazıya köçürərkən həmin söz və ifadələri olduğu kimi saxlamış, mətnin altında isə onların izahını vermişdir. Həmin söz və ifadələrin saxlanması, məişət əşyalarının, personaj adlarının əslinə uyğun şəkildə verilməsi müəyyən qədər də olsa, milli koloriti saxlamağa imkan vermişdir.

Azərbaycan folklorunun toplanılmasına başlanıldığı ilk dövrlərdə rus ziyalılarının istifadə olunması belə ehtimal etməyə əsas verir ki, onlar da dilini bilmədiyi xalqın folklorunu tərcüməçi vasitəsi ilə, məzmununu təsvir etmək üsulu ilə qeydə almışlar. Amma SMOMPK məcmuəsində dərc olunmuş mətnlərin, L.Q.Lopatinskiyin topladığı materialların təhlili göstərir ki, onlar məzmunun təsviri deyil, orijinalın rus dilinə tərcüməsidir. Tərcümə zamanı personajların nitqi, dialoqlar saxlanılsa da, milli məişət elementlərinin orijinaldakı adının qorunmaması milli koloritin, bədii özünəməxsusluğun itməsinə səbəb olmuşdur.

Q.N.Potanın folklor mətnlərini qeydə alarkən söyləyici amilinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. O, mətnin söyləyicisi, onun məşğuliyəti, yaşı, mətni haradan və hansı şəraitdə qeydə aldığı, söyləyiciləri tapmaqda, mətni rus dilinə tərcümə etməkdə ona kömək etmiş şəxslər haqqında geniş məlumat verirdi. Ondan fərqli olaraq, SMOMPK məcmuəsində, eləcə də o dövrdə çap olunmuş digər mənbələrdə bu amilə əməl olunmamış, bir çox nümunələrin nəinki söyləyiciləri, heç qeydə alındığı məkan da göstərilməmiş, ya da cüzi məlumatla kifayətlənilmişdir. Məsələn, A.V.Baqrinin tərtib etdiyi «Azərbaycanın və qonşu ölkələrin folkloru» kitabında əksər mətnlərin söyləyicisi haqqında məlumat verilmir, yalnız qeydə alındığı tarix və toplayan şəxsin adı göstərilir.

Toplama üsullarının müqayisəli təhlili göstərir ki, Q.N.Potanın daha professional, təcrübəli bir folklorşünas kimi çıxış etmişdir. Qeydə aldığı mətnlərdə yerli xalqa məxsus söz və ifadələri, personaj adlarının əslinə uyğun şəklini qoruyub saxlamış, mətnlərin pasportlaşdırılmasını isə müasir dövrə belə bir çox tədqiqatçıların əhəmiyyət vermədiyi ən xırda detallarına qədər təsvir etməklə aparmışdır. Onun verdiyi təsvirlər mətnin söyləyicisi, onun ifası, hansı şəraitdə qeydə alınması və bu prosesdə ona kimlərin kömək etməsi haqqında bizdə ətraflı təsəvvür oyadır. Amma təəsüflər olsun ki, XIX əsrin sonlarında Azərbaycanda qeydə alınan mətnlərdə bu prinsiplərə əməl olunmamış, bu da milli koloritin, bədii özünəməxsusluğun itməsinə, pasportlaşmanın natamam, yarımçıq olmasına səbəb olmuşdur.

Dissertasiyanın II fəslə «**Q.N.Potanın türk xalqları folkloru haqqında nəzəri görüşləri**» adlanır. Bu fəslin «**İqtibas nəzəriyyəsinin tarixi və Q.N.Potanın süjetlərin köçü haqqında fikirləri**» adlanan birinci yarımbaşlığında iqtibas nəzəriyyəsinin tarixinə qısa nəzər salınmış, Q.N.Potanın bu nəzəriyyəyə dair yazdığı əsərlərindən bəhs olunmuşdur.

Süjet oxşarlığı və onu doğuran səbəblər XIX əsr folklorşünaslığının qarşısında duran əsas problemlərdən biri idi. Bu məsələyə münasibətdə alimlərin tutduğu mövqe bir çox məktəblərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. İqtibas nəzəriyyəsi də belə məktəblərdən biri idi. Bu nəzəriyyənin əsas müddəaları T.Benfeyin «Pançatantra»nın alman dilinə tərcüməsinə yazdığı ön sözdə əksini tapmışdır. Əgər mifoloji məktəb süjetləri ari tayfalarının yaradıcılıq məhsulu sayır və onların Qərbə köçdükləri zamanı həmin süjetləri özləri ilə gətirdiyini iddia edirdisə, T.Benfey süjet oxşarlığını «irqi qapalılıq»dan çıxararaq, onu süjetlərin yayılması və alınması hadisəsi ilə izah edirdi. O, Hindistanı Avropa süjetlərinin yeganə vətəni hesab edirdi. Onun fikrincə, hind təhkiyyə folklorunun Qərbə yayılması X əsrdən, Şərqi gedən səyyah və tacirlərin «Pançatantra»nın ayrı-ayrı versiyaları ilə tanışlığından sonra başlayır. T.Benfey Şərqi «Pançatantra» süjetləri ilə tanışlığını isə bundan daha əvvəllərə – I əsrə aparırdı. Onun fikrincə, bu dövrdən başlayaraq hind təhkiyyə folkloru Çinə, Tibetə yayılmış, daha sonra həmin mətnlər buddizmlə birlikdə Tibetdən Monqolustana gətirilmişdir. Sonralar türklər və monqollar Qərbə yürüşləri zamanı həmin süjetləri özləri ilə birlikdə Avropaya yaymışlar.

İqtibas nəzəriyyəsi Rusiyada V.V.Stasovun, V.F.Millerin, A.N.Pipinin, F.Buslayevin, A.N.Veselovskinin və Q.N.Potanın təmsalında özünə güclü tərəfdar tapmışdır. Bu tədqiqatçıların fəaliyyəti sayəsində iqtibas nəzəriyyəsi coğrafi qapalılıqdan çıxarılmış, farsların, türk-monqol

Kitovras Qeserin arvadının oğurlanması epizoduna, Yeqor Xrabriy isə Qeserin anasının ruhunu xilas etmək üçün o dünyaya getməsi epizoduna uyğun gəlir. Q.N.Potanın ehtimal edirdi ki, bu süjetlər «Qeseri-ada»da olduğu kimi, əvvəllər eyni qəhrəmanın (Q.N.Potanın həmin qəhrəmanın İqor olduğunu güman edir) adı ilə bağlı olmuş, sonradan müxtəlif qəhrəmanların adına çıxılmışdır. Bu parçalanma ilk qəhrəmanın adını bilinədən silə bilməmiş və onun adı ayrı-ayrı variantlarda qorunub saxlanmışdır.

Son olaraq, Q.N.Potanın Göy oğlu mifinin mənşəyi ilə bağlı fikirlərinə diqqət yetirək. O, bəzi tədqiqatçıların Göy oğlu haqqında mifin Çindən alınması fikrinə qarşı çıxırdı. Onun fikrincə, kənardan alınan bir mətn yad mühit içərisində bu qədər kök ata və variantlaşa bilməzdi. Q.N.Potanın görə, Göy oğlu haqqında rəvayətlərin və onunla bağlı mərasimlərin burada yad təsirlər olmadan, yerli təbiət üzərində müşahidələr nəticəsində əmələ gəldiyini göstərən kifayət qədər faktlar vardır. Ona görə də, bu mifin Mərkəzi Asiyadan kənar yarılandığını düşünməyə heç bir əsas yoxdur.

II fəslin sonuncu - «**Q.N.Potanın Solomon haqqında saqanın mənşəyi ilə bağlı fikirləri**» adlı yarımbaşlığı görkəmli alimin Solomon haqqında fikirlərinin şərhinə həsr edilmişdir. Solomon haqqında saqanın mənşəyi məsələsi Q.N.Potanın hələ «Orta əsrlər Avropa eposunda şərq motivləri» əsərini yazarkən düşün-dü-rür-dü. Həmin əsərin ayrı-ayrı hissələrində o, bu məsələyə toxunmuş, lakin həmin fikirlər bütün kitab boyunca səpələndiyindən və tam aydınlığı ilə izah olunmadığından Q.N.Potanın yenidən onlara toxunmaq zərurəti hiss etmişdir.

Q.N.Potanın Solomon haqqında saqanın mənşəyini Şərqi axtarırdı. Lakin həmkarlarından fərqli olaraq, onun Hindistanda deyil, Şimal-Şərqi Asiyada əmələ gəldiyini iddia edir və bunu təsdiq edən kifayət qədər faktların olduğunu qeyd edirdi. Görkəmli alim yazır ki, hind rəvayətlərində Solomonla bağlı mövzuların yalnız birinə – məhkəmə epizoduna rast gəlinirsə, çöl rəvayətləri arasında bu personajla bağlı bütün mövzuları tapmaq mümkündür. Hətta bu mövzularda dağınıq şəkildə deyil, eyni mətn daxilində birləşmiş halda da təsadüf olunur. Q.N.Potanın bu qədər əminliklə danışmağa təhrik edən əsas səbəblərdən biri də çöl əfsanələrinin personaj adları və ayrı-ayrı detallar baxımından qərb variantlarına daha yaxın olması idi. Bu kimi faktlara dayanaraq o, Şimali Asiyada rast gəlinən variantların hind rəvayətlərindən asılılığına qarşı çıxır və əksinə, çar Vikramadit haqqında hind rəvayətlərinin özünün Şimali Asiya variantları əsasında əmələ gəldiyini iddia edirdi. Q.N.Potanın həmin rəvayətlərin yayılmasının iki marşrutunu göstərirdi. Birinci, həmin süjetlər Xəzər dənizinin şimalından keçməklə yəhudi və yunanların yaşadığı Cənubi

öldürdüyü üçün gözdən məhrum edilmiş və yerin altında yaşamağa məhkum edilmişdir¹⁶.

Q.N.Potanınə görə, Göy oğlu haqqında təsəvvürlərin formalaşmasına təsir edən əsas amillərdən biri də ibtidai insanların göy cisimləri, xüsusən də, Ülkər ulduzu üzərində apardığı müşahidələr olmuşdur. Görkəmli alimin fikrincə, Ülkər ulduzunun hərəkətsizliyi ibtidai insanlar tərəfindən onun dünyada nizam-intizamın təminatçısı olması kimi başa düşülürdü. Nə qədər ki, o öz yerindədir, ulduzların düzgün hərəkəti pozulmayacaq və dünyanın mövcudluğu təmin olunacaqdır. Q.N.Potanınə görə, Göy oğlunun yer üzünə gələrək burada nizam-intizam yaratması haqqında təsəvvürlər də bu mülahizələr əsasında yaranmışdır.

Q.N.Potanın «Cənubi Sibir və Şimali Monqolustan tayfaları-nın inam və deyimlərində İldırım tanrısı» adlı araşdırmasında bioloji müşahidələrin ibtidai insanların dini təsəvvürlərinin formalaşmasındakı rolu haqqında fikirlərini daha da genişləndirmişdir. Q.N.Potanınə görə, İldırım tanrısı haqqında təsəvvürlər ildırımın çaxması və onunla birgə müşahidə olunan təbiət hadisələrinin müqayisəsi nəticəsində yaranmışdır. Bu hadisələr arasında müəyyən bağlılıq olduğunu düşünən insanlar onları İldırım tanrısının törətdiyini zənn etmişlər. İldırımın çaxması güclü yağışlarla, daşqınlarla müşayiət olunur. Yağışın yağması torpağın suvarılmasına, bu da öz növbəsində məhsul bolluğuna səbəb olur. İbtidai insanlar bunlar arasında müəyyən bağlılıq görmüş və İldırım tanrısının məhsuldarlığın, heyvandarlığın hamisi funksiyası daşması fikri də buradan yaranmışdır.

Q.N.Potanınin Göy oğlu kimi səciyələndirdiyi əsas personajlardan biri də Qeserdir. «Qeseriada» süjetlərinə Şərqi Monqolustanda, Tibetdə, eləcə də Monqolustanla sərhəddə yerləşən Cənubi Sibir türkləri arasında rast gəlinir. Dastanda Qeserin açıq-aşkar tanrı oğlu olduğu və nizam-intizam yaratmaq məqsədiylə yer üzünə gəldiyi qeyd olunur. Tədqiqatçının fikrincə, «Qeseriada» süjetləri sonradan türk tayfaları vasitəsilə qərbə gətirilmiş, Rusiyada onun əsasında İqor İqroyeviç, Borma, Solomon və Kitavras haqqında bilinə süjetləri və Yeqor Xrabriy haqqında mətnlər formalaşmışdır. Şərqdən fərqli olaraq, Qərbdə «Qeseriada» süjetlərinə bütöv halda deyil, parçalanmış şəkildə rast gəlinir. İqor İqroyeviç haqqında bilinə Qeserin 12 erdeni gətirməyə getməsi epizoduna, Borma Qeserin Təpəgözlə qarşılaşması və qadının Qeseri geri qaytarmaq üçün öz övladını öldürməsi epizoduna, Solomon və

16. Потанин Г.Н. Ерке. Культ сына неба в Северной Азии. Томск: Типо-лит. Сибирского Печат. Дела, 1916, с.13

xalqlarının dünya mədəniyyətinə verdiyi töhfələr araşdırmaya cəlb olunmuşdur. Halbuki, ona qədər Qərb süjetlərinə ari tayfalarının yaradıcılıq məhsulu kimi baxılır və onların kökü Hindistanda axtarılır, digər xalqlara isə ancaq vasitəçi rolu verilir.

Bu fəslin II yarımbaşlığı «**Q.N.Potanınin "Orta əsrlər Avropa eposunda Şərq motivləri əsərinin təhlili"**» adlanır.

Q.N.Potanın belə hesab edirdi ki, Şərq və Qərbin epik yaradıcılığının əsasında dünyanın yaranması haqqında mif durur. Həmin mifdə deyilir ki, tanrı dünyanı yaratmaq istəyir, lakin təkbaşına bu işin öhdəsindən gələ bilmədiyindən oğlu ona kömək edir. O, ördəyə çevrilərək suya baş vurur və oradan bir ovuc torpaq çıxarır. Tanrı həmin torpaqdan materikləri yaradır. Dünyanın idarə olunmasında oğluna düşən payı vermədiyindən onlar arasında mübahisə düşür. Q.N.Potanınə görə, Göy oğlu sonralar Çoros, İrin-Sayan, Qeser, Çingiz, Amiran, Uruslan obrazlarına transformasiya olunmuşdur. Həmçinin, ata-oğul döyüşündən bəhs edən mətnlərin əsasında da tanrı ilə oğlun mübahisəsi durur. Həmin təsəvvürlər sonralar Şərqdən köç edən tayfalar tərəfindən Qərbə gətirilmiş və onların əsasında rus binaları, «Kalevala» eposu, Böyük Karl haqqında rəvayətlər və s. formalaşmışdır.

Q.N.Potanın belə hesab edirdi ki, ilkin dövrlərdə folklor mətnlərinin mənimsənilməsi bədii zövqü oxşamaq xatirinə deyil, dini maraqlardan irəli gəlmişdir. Yəni, Qərb epik yaradıcılığının əsasında duran süjetlər «dini təsəvvürlər»lə birlikdə Qərbə gətirilmiş «dini mətnlər»dir¹⁴. Görkəmli alimin fikrincə, o dövrdə Şərq və Qərb xalqlarının dini təsəvvürləri arasında elə də böyük fərqin olmaması Şərq dini mətnlərinin Qərbdə yayılmasına gözəl zəmin yaratmışdır. Q.N.Potanın «Çinin Tanqut-Tibet ətrafına və Mərkəzi Monqolustana dair qeydlər» toplusunun ön sözündə bu məsələnin üstünə qayıdaraq qeyd edir ki, monqolların yürüşü ərafəsində Şərq və Qərb mədəniyyətləri arasında fərqlər xeyli artmışdır. Ona görə də, Qərb dünyası monqollarla müqayisədə onlardan daha əvvəl Avropaya yürüş etmiş türk tayfalarından daha çox şey mənimsəmişdir. Hunların adını çəksə də, burada əsas rolu göytürklərə, xəzərlərə verir və belə hesab edirdi ki, Şərq süjetlərinin böyük əksəriyyəti Avropaya məhz onlar tərəfindən gətirilmişdir.

Qərb epik yaradıcılığının əsasında duran süjetlərin hansı xalqa məxsus olduğuna gəldikdə isə, Q.N.Potanın konkret ad verməkdən çəkinirdi. Çünki türk, moqol və tibet xalqlarının şifahi irsi bir-birinə o qədər

14. Потанин Г.Н. Восточные мотивы в средневековом Европейском эпосе. М.: Изд. Геог. Отд. Импер. Общ, 1899, с. 852

yaxındır ki, onlardan hansının həmin nümunələrin sahibi olduğunu müəyyən etmək çətinidir. Lakin Q.N.Potanin ehtimal edirdi ki, həmin nümunələr Şimali Monqolustanda yaranmış və buddizmin bu ölkədə yayılmasından (V əsr) daha əvvəl tayfaların Mərkəzi Asiyadan Qərbə hərəkət etməsi ilə Avropaya gətirilmişdir. Onun fikrincə, bu iqtibaslar sonrakı dövrlərdə də davam etmiş və Şərq epik məhsulları hissə-hissə Qərb mədəniyyətinə daxil olaraq burada möhkəm yer tutmuşdur. Araşdırıcı bu iqtibasların başladığı tarixi dəqiq göstərməyə də, Homerin «İliada» və «Odyssey» əsərlərində «Qeseriada» ilə səsleşən süjet və motivlərə istinad edə-rək, bu təsirlərin tarixini daha qədimə aparırdı.

Q.N.Potaninə görə, Şərqlə Qərb arasındakı təsirlər birtərəfli deyil, qarşılıqlı olmuşdur. Belə ki, Şərqdən Qərbə axınlar olduğu kimi, Qərbdən də Şərqə axınlar olmuşdur. Orta əsrlər səlib yürüşləri zamanı, eləcə də, Şərqdən köçən tayfaların bir qisminin yenidən öz vətənlərinə qayıtması ilə bir çox Qərb süjetləri də Şərqə gətirilmişdir.

Q.N.Potaninin fikrincə, Qərbin Şərqlə münasibətləri ticarət və səfirliklər səviyyəsində olduğundan Qərbin təsiri o qədər də güclü olmamışdır. Şərqdən Qərbə isə tayfalar öz dini və tayfa təşkilatları ilə birlikdə köç edirdilər. Onlar özləri ilə birlikdə dini təsəvvürlərini gətirir, məbədlər tikir, onun içərisini öz tanrılarının təsviri ilə bəzəyirdilər. Kütləvi məskunlaşmalar zamanı gəlmələr yerli ölkədə həmişəlik qalır və yerli əhali ilə qaynayıb qarışırdılar. Ona görə də, Q.N.Potanin belə hesab edirdi ki, bu yolla baş verən təsirlər ticarət karvanları və səfirliklər vasitəsi ilə edilən təsirlərdən daha güclü olmuşdur¹⁵.

Q.N.Potanin süjetlərin Qərbə axımının mümkün yollarını da göstərmişdir. Həmin yollar köçəri tayfaların Qərbə yürüşləri zamanı istifadə etdikləri yollarla üst-üstə düşür. Bu yollardan biri vaxtilə Səlcuqların, Çingiz xanın ordusunun Qərbə yürüş etdiyi marşrutdur ki, Türküstanı keçməklə İrana, Ermənistana, oradan da Fələstin və Suriyaya uzanır. İkinci yol isə (tarixən əsas köçlər bu yolla baş verdiyindən Q.N.Potanin onu əsas yol hesab edirdi) Xəzər dənizinin Şimalı boyunca Gürcüstanı, Azərbaycanı keçməklə Fələstinə qədər uzanırdı. Bu yol Qərbdə iki qola ayrılır, bir qol Krıma, Balkan yarmadasına, digəri isə şimal-qərbə yönəlir. Q.N.Potaninə görə şimal-qərbə axınlar Volqa sahillərindən başlamış, Rusiyanın içərilərindən keçməklə İsveçə, Pomeraniyaya qədər davam etmişdir. Q.N.Potanin belə hesab edirdi ki,

15. Потанин Г.Н. Восточные основы русского былинного эпоса. Журнал "Вестник Европы", 1896, книга 5, с.85-86

süjetlərin iqtibası dörd üsulla mümkün ola bilərdi: 1) səfirliklər vasitəsi ilə; 2) ticarət əlaqələri vasitəsi ilə; 3) hərbi yürüşlər vasitəsi ilə; 4) tayfaların köçü vasitəsi ilə.

Göründüyü kimi, Q.N.Potaninin «Orta əsrlər Avropa eposunda Şərq motivləri» əsəri Avropa və Asiyanın epik yaradıcılığının eyni mənbədən qidalanması fikrinin isbatına həsr olunmuşdur. Əsərin əsas ideyasına – Şərqlin Qərb mədəniyyətinə təsiri məsələsinə qarşı çıxmasaq da, Q.N.Potaninin əksər fikirləri ilə, xüsusilə də zahiri bənzərliklər və səs uyğunluqları üzərində qurulan müqayisələrlə razılaşmaq mümkün deyil. Müqayisəyə cəlb etdiyi süjetlərin əldə olan variantlarına deyil, qeyri-müəyyən bir variantla istinad etməsi, süjet və motivləri mətnin diqtə etdiyi tərzdə deyil, özünün başa düşdüyü şəkildə izah etməyə çalışması onun əksər müqayisələrinin havadan asılı qalmasına və elmi kəsərini itirməsinə səbəb olmuşdur. Q.N.Potanin Şərq və Qərb epik nümunələri arasında paralellik apararkən fərqli cəhətlərə diqqət yetirmir, Qərb eposunda, eləcə də bilinalarda rast gəlinən motivlərin kombinasiyasına Şərqdə yalnız parçalanmış halda, ayrı-ayrı süjetlərin tərkibində rast gəldiyini nəzərə almırdı. Müqayisələrdə həddən artıq ifrata varması Q.N.Potanini Qərb xalqlarının müstəqil yaradıcılığını inkar edəcək səviyyəyə gətirib çıxarmışdır.

II fəslin üçüncü yarımbaşlığı «**Q.N.Potaninin Göy oğlu kultu haqqında fikirləri**» adlanır.

Q.N.Potaninin «Erke. Şimali Asiyada Göy oğlu kultu. Türk-monqol mifologiyasına dair materiallar» əsərini «Orta əsrlər Avropa eposunda Şərq motivləri» əsərində qaldırılan problemin davamı saymaq olar. Əgər Q.N.Potanin sonuncuda Şərq və Qərb eposunun eyni mənbədən qidalanması fikrini əsaslandırmağa çalışırdısa, burada, konkret olaraq, Göy oğlu mifi və onun transformasiyalarını izləməyə çalışmışdır.

Tədqiqatçıya görə, Göy oğlu haqqında təsəvvürlər ibtidai insanların heyvanlar, səma cisimləri üzərində apardığı müşahidələr əsasında əmələ gəlmişdir. İbtidai insanlar ovçuluq fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq, heyvanlar üzərində müşahidə aparmaq, onların davranışını, həyat tərzini öyrənmək zərurəti hiss etmişlər. Bu müşahidələr nəticəsində insanlar köstəbəyin günün əsas hissəsini yerin altında keçirdiyini və gözlərinin görmədiyini, yarasaların isə saatlarla havadan ayaqlarından asılı vəziyyətdə qaldığını müəyyən etmişlər. İbtidai insanlar belə hesab etmişlər ki, həmin heyvanlar hansısa cəzaya məruz qaldıqları üçün bu cür həyat təzi yaşamağa məhkum edilmişdir. Q.N.Potaninə görə, həmin təsəvvürlər əsasında da köstəbəyin yer üzünə seyrə çıxmış Göy oğlunun boğazını gəməməsi haqqında əfsanə yaranmışdır. İbtidai insanlar belə düşünmüşlər ki, köstəbək Göy oğlunu